

**God Hidden and Revealed:
A Reformed and an Eastern Orthodox Perspective**

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR IN DE THEOLOGIE,

OP GEZAG VAN DE RECTOR DR. R. KUIPER,

ZO GOD WIL IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN

OP VRIJDAG 5 APRIL 2019 OM 11.00 UUR

IN DE AULA VAN DE THEOLOGISCHE UNIVERSITEIT,

BROEDERWEG 15 TE KAMPEN

door

Dmytro Bintsarovskiy

Eerste promotor:

prof. dr. B. Kamphuis

Tweede promotor:

prof. dr. J. Boersma (Regent College, Vancouver)

Copromotor:

dr. J.M. Burger

Leden van de beoordelingscommissie:

prof. dr. A.L.Th. de Bruijne

prof. dr. C. van der Kooi (VU Amsterdam)

prof. dr. H.E. Zorgdrager (PThU Amsterdam)

Table of Contents

Acknowledgments	9
Part I. Introduction	10
1. The Doctrine of God in Ecumenical Dialogue.....	10
2. God's Hiddenness and Revelation in Eastern Orthodox and Reformed Traditions	13
2.1. God's Hiddenness and Revelation in the Orthodox Tradition.....	14
2.2. God's Hiddenness and Revelation in the Reformed Tradition	21
3. Method and Outline	33
Part II. Herman Bavinck.....	35
1. Introduction.....	35
1.1. Overview of Bavinck's Life and Thought	35
1.2. Why Bavinck?	36
2. Underlying Characteristics of Bavinck's Approach	38
2.1. Bavinck and Modernity	38
2.1.1. The Primacy of the Subject	39
2.1.2. Theologies of Consciousness	40
2.1.2.1. The Primacy of Reason: Hegel.....	41
2.1.2.2. The Primacy of Feeling: Schleiermacher	42
2.1.2.3. The Primacy of Will: Ritschl.....	43
2.2. Bavinck's Leitmotifs	45
2.2.1. A Sense of Mystery	45
2.2.2. A Quest for Certainty	47
2.2.3. Christian Realism	50
2.2.4. The Idea of Correspondence.....	53
3. God Hidden.....	54
3.1. The Place of God's Incomprehensibility	54
3.2. Historical Overview	55
3.3. God's Hiddenness without Revelation	61
3.4. God's Hiddenness from Unbelievers.....	64
3.5. God's Hiddenness in Revealedness	67
3.6. The Hiddenness of God's Will	71

4.	God Revealed.....	74
4.1.	The Necessity, Content and Possibility of God’s Revelation.....	74
4.1.1.	The Necessity of God’s Revelation.....	74
4.1.2.	The Content of God’s Revelation.....	76
4.1.3.	The Possibility of God’s Revelation: the Communicability of God.....	77
4.2.	The Character of God’s Revelation.....	82
4.2.1.	God’s Revelation as Voluntary.....	82
4.2.2.	God’s Revelation as Accommodative.....	83
4.2.3.	God’s Revelation as Creaturely.....	84
4.2.4.	God’s Revelation as Analogical.....	86
4.2.5.	God’s Revelation as Mediated.....	87
4.2.6.	God’s Revelation as Limited.....	90
4.2.7.	God’s Revelation as Intelligible.....	91
4.2.8.	God’s Revelation as Trustworthy.....	93
4.3.	Trinity and God’s Revelation.....	93
4.3.1.	The Ontological and Economic Trinity.....	93
4.3.2.	The Trinity and the Principles of Dogmatic Theology.....	96
4.3.3.	Revelation in Jesus Christ.....	98
5.	The Relation of God’s Hiddenness and His Revelation.....	103
5.1.	Bavinck’s Use of Scholastic Distinctions.....	103
5.2.	Incommunicable and Communicable.....	104
5.3.	Absolute and Relative.....	106
5.4.	Archetypal and Ectypal.....	108
5.5.	Negative and Positive.....	110
5.6.	Comprehension and Knowledge.....	112
5.7.	Conclusion.....	114
Part III. John Meyendorff.....		117
1.	Introduction.....	117
1.1.	Overview of Meyendorff’s Life and Thought.....	117
1.2.	Why Meyendorff?.....	118
2.	Underlying Characteristics of Meyendorff’s Approach.....	120
2.1.	Theocentric Anthropology.....	121
2.2.	Deification in Jesus Christ.....	123
2.3.	One with God.....	125

3.	God Hidden	129
3.1.	God's Absolute Transcendence	129
3.2.	Opposing Forces: "Neoplatonism" and Western "Essentialism"	132
3.3.	The Meaning of God's Absolute Transcendence	137
3.4.	Apophatic Theology	141
3.5.	Impassibility and Immutability	146
3.6.	Participation in the Divine Nature	148
4.	God Revealed	151
4.1.	"Christian Personalism"	152
4.1.1.	Philosophical and Theological Context	152
4.1.2.	The Priority of Person over Essence	155
4.1.2.1.	The Methodological Aspect	156
4.1.2.2.	The Experiential Aspect	158
4.1.2.3.	The (Onto)logical Aspect	160
4.1.2.4.	The Existential Aspect	164
4.2.	Divine Energies	166
4.2.1.	The Internal Energies	167
4.2.2.	The External Energies	171
4.2.2.1.	Energies as Light	171
4.2.2.2.	Energies as Grace	174
4.2.2.3.	Energies as Life	177
4.2.2.4.	Energies as Properties	181
5.	The Relation of God's Hiddenness and His Revelation	186
5.1.	Knowledge and Participation	186
5.2.	"A Real Distinction"	191
5.3.	Ways to Unify	196
5.4.	Divine Simplicity	203
5.4.1.	Simplicity and the Plurality of Energies	203
5.4.2.	Simplicity and the Essence-Energy Distinction	204
5.5.	Conclusion	206
Part IV. Comparison and Evaluation		208
1.	Comparison	208
1.1.	Mutual Assessment	208
1.1.1.	Bavinck on Eastern Orthodox Doctrine	208

1.1.2.	Meyendorff on Reformed Doctrine.....	211
1.2.	Key Topics.....	214
1.2.1.	Certainty of Faith vs. Certainty of Experience.....	215
1.2.2.	God Hidden	217
1.2.3.	God Revealed	223
1.2.4.	Conclusion.....	231
2.	Evaluation	232
2.1.	God's Incomprehensibility	240
2.1.1.	Bavinck.....	240
2.1.2.	Meyendorff.....	243
2.2.	The Reality of Encounter and Union with God.....	247
2.2.1.	Bavinck.....	247
2.2.2.	Meyendorff.....	251
2.3.	The Oneness of God	254
2.3.1.	Bavinck.....	254
2.3.2.	Meyendorff.....	258
2.4.	Conclusion	262
	Bibliography	265
	Samenvatting.....	284
	Curriculum Vitae.....	293

Samenvatting

Het voornaamste doel in dit project is de Gereformeerde en Oosters Orthodoxe perspectieven op de relatie tussen de verborgenheid van God en zijn openbaring te vergelijken en te evalueren. Ondanks het gegeven dat dit onderwerp van fundamentele betekenis is in beide tradities, is er geen poging ondernomen om uitgebreid, vergelijkend en kritisch te analyseren hoe Gereformeerde en Orthodoxe theologen dit onderwerp begrepen. Het project vult niet alleen dit gat, maar wil daarnaast helderheid scheppen in de relatie tussen de verborgenheid van God en zijn openbaring.

Deel I vormt de introductie. Hierin worden de benaderingen van de Orthodoxe en Gereformeerde tradities geïntroduceerd, voornamelijk hoe deze zich in de twintigste en éérentwintigste eeuw ontwikkelden. In een overzicht van de Orthodoxe positie, wordt speciale aandacht gegeven aan het feit dat het ‘essentie-energie onderscheid’ normaal gesproken wordt beschouwd als een *essentiële* doctrine binnen de Orthodoxe theologie en als een *onderscheidend* punt binnen deze traditie in vergelijking met het Westen. Het overzicht van de Gereformeerde traditie geeft niet alleen de voornaamste benaderingen weer binnen deze traditie (zoals een korte beschrijving van de benadering van Karl Barth en ‘de Van Til-Clark controverse’ ten aanzien van de onbegrijpelijkheid van God), maar behandelt ook hoe Gereformeerde theologen, zoals T. F. Torrance, Robert Letham, en Michael Horton zijn omgegaan met het Oosterse ‘essentie-energie onderscheid’.

Om het terrein van het onderzoek verder af te bakenen, legt de studie de focus op twee vertegenwoordigers van de Gereformeerde en Orthodoxe tradities: De Nederlandse, Gereformeerde theoloog Herman Bavinck en de Oosters Orthodoxe theoloog John Meyendorff. Er worden concrete redenen voor deze keuze aangedragen. Beide inzichten worden geanalyseerd in respectievelijk deel II en III. Deze twee delen zijn descriptief van karakter en vormen het fundament van de daarop volgende vergelijking en evaluatie die in deel IV aan de orde komen.

Het descriptieve deel over de inzichten van Bavinck begint in hoofdstuk II.2.1. Hierin wordt zijn omgang met de moderne theologie besproken en worden algemene “Leitmotifs” in zijn theologie besproken. Er wordt beargumenteerd dat Bavinck kritiek heeft op twee opvattingen binnen de negentiende-eeuwse theologie. Aan de ene kant verwerpt hij de identificatie van ‘God in zichzelf’ met ‘God in zijn openbaring’, omdat een dergelijke identificatie impliceert dat ‘God in zichzelf’ ten volle aanwezig is in ‘God in zijn openbaring’, of dat ‘God in zichzelf’ zelfs ontologisch gedetermineerd wordt door ‘God in zijn openbaring’. Aan de andere kant verwerpt Bavinck de scheiding van ‘God in zichzelf’ en ‘God voor ons’, omdat, als enige kennis van ‘God in zichzelf’

ontkend zou worden, zo'n scheiding de theologie zou beroven van een zekere kennis van God en van objectieve waarheid.

Het onderzoek beargumenteert verder dat Bavincks interpretatie van de relatie tussen de verborgenheid van God en zijn openbaring het best begrepen kan worden door in zijn theologie naar vier "Leitmotifs" te kijken. Deze worden besproken in hoofdstuk II.2.2. Ten eerste wordt er in Bavincks theologie een diepgaand besef van mysterie waargenomen, daarmee wordt aangegeven dat de belijdenis van de onbegrijpelijkheid van God in zijn theologie geen geïsoleerde uitspraak is. Het tweede "Leitmotif" is de constatering dat Bavinck de noodzakelijkheid van zekerheid benadrukt. Dit "Leitmotif" kreeg in de moderne, post-Kantiaanse context een speciale urgentie. Bavinck ziet een nauwe relatie tussen soteriologische en epistemologische zekerheden: zekerheid van geloof is onmogelijk zonder zekerheid van waarheid, en zekerheid van waarheid impliceert de kenbaarheid en de ware openbaring van God. Ten derde wordt er geconstateerd dat Bavinck in zijn theologische epistemologie de principes van zijn algemene epistemologie toepast: theologie als wetenschap moet de realiteit van de openbaring veronderstellen en tevens veronderstellen dat wij deze kunnen bevatten. Ten vierde, de visie van Bavinck op God en de wereld wordt gekarakteriseerd door een idee van correspondentie. Het ene wezen correspondeert met een ander, object met subject, de objectieve openbaring van God met de intelligente vermogens van de mens, en het zelfbewustzijn van God met het wereldbewustzijn van God. De uitwerking van de relatie tussen de verborgenheid van God en de openbaring vormt een integraal onderdeel van Bavincks overkoepelende correspondentie-concept.

In hoofdstuk II.3 wordt uitgediept hoe Bavinck de verborgenheid van God bevat en onderscheidt vier elementen in zijn benadering. Ten eerste geeft Bavinck aan dat de verborgenheid van God betekent dat hij alleen in en door zijn openbaring gekend kan worden. Bavinck legt grote nadruk op het feit dat wij epistemologisch volledig afhankelijk zijn van de openbaring van God en hij verwerpt subjectieve benaderingen binnen verschillende vormen van bewustzijnstheologie. Ten tweede, alhoewel God zich werkelijk heeft geopenbaard blijft hij voor ongelovigen verborgen omdat zij spiritueel blind zijn. Bavinck geeft aan dat het bijbelse idee van mysterie impliceert dat het door gelovigen begrepen en genoten kan worden, terwijl het voor ongelovigen een raadsel is. Bavinck prijst de Reformatie voor het herontdekken van dit bijbelse mysterie-concept, alhoewel hij in zijn eigen theologische werken het idee van mysterie veelvuldig gebruikt als iets dat intellectueel niet te bevatten is. Ten derde, vanwege het onderscheid tussen Schepper en geschapene sluit de realiteit van de openbaring van God zijn verborgenheid niet compleet uit. De oneindige God blijft verborgen, zelfs voor gelovigen, omdat volledige kennis van God de vermogens van een geschapen mens te boven gaat. Wat betreft de onkenbaarheid van de goddelijke essentie, ontkent Bavinck dat

het voor de mens mogelijk is om God perfect te kennen, en betoogt hij dat het vergeefs is om te proberen tot God te komen buiten de openbaring om. Ten slotte, Bavinck legt de focus voornamelijk op de verborgenheid van het wezen van God, maar hij verwaarloost de verborgenheid van de wil van God, als thema, niet. Bavinck interpreteert de verborgen wil van God als zijn eigenlijke wil, die identiek is aan zijn wezen en alles wat er in de wereld gebeurt, veroorzaakt. Bavinck geeft aan dat de geopenbaarde wil van God ons niet vertelt wat God doet of wat hij wil, maar wat God wil dat wij doen.

De analyse van de inzichten van Bavinck ten aanzien van de openbaring van God begint in hoofdstuk II.4 met de nadruk op de noodzakelijkheid en de mogelijkheid van openbaring. Het onderzoek geeft daarnaast een schets van acht kenmerken van openbaring, die Bavinck in verschillende contexten noemt. Ten eerste, de openbaring van God is bewust, intentioneel en een volkomen vrijwillige handeling van zijn wil. Ten tweede, openbaring is in zijn totaliteit antropomorfisch, want vanwege ontologische verschillen tussen God en mensen accommodeert God zijn openbaring naar onze eindige capaciteiten. Ten derde, omdat openbaring niet goddelijk kan zijn en omdat er geen entiteit als intermediair tussen het goddelijke en het geschapene is, moet openbaring wel een creatuurlijk kenmerk dragen. Ten vierde, de openbaring van God is geworteld in de analogie tussen God en de wereld, en specifiek tussen God en mensen. Ten vijfde, de openbaring van God wordt bemiddeld, want God kan niet direct gezien of ervaren worden, maar kan alleen door geloof opgemerkt worden, wat een indirecte kennis impliceert. Ten zesde, Bavinck benadrukt de begrensdeheid van de openbaring van God. God heeft zijn wezen niet in al zijn volheid onthuld en zijn eigen kennis van geopenbaarde waarheden overstijgt zijn openbaring ervan. Ten zevende, God schenkt mensen de mogelijkheid zijn openbaring te bevatten en daarmee voor hen begrijpelijk te maken. Ten slotte, de openbaring van God is, ondanks de imperfecties en begrenzingen, puur en waar. De betrouwbaarheid van God impliceert een correspondentie tussen zijn openbaring en zijn wezen. Het onderzoek wijst ook op de Trinitarische en Christologische aspecten in de doctrine van Bavinck ten aanzien van de openbaring van God. Bavinck beargumenteert in het bijzonder dat openbaring geworteld is in Gods eeuwige Trinitarische wezen. Reden hiervoor is dat de externe communicatie van God is gegrond in zijn interne communicatie. Als God niet drie-enig zou zijn, zou openbaring niet mogelijk zijn. De economische Triniteit is echter niet identiek aan de ontologische Triniteit, maar is meer een spiegel ervan.

In hoofdstuk II.5 wordt beschreven hoe Bavinck de relatie tussen de verborgenheid van God en zijn openbaring beschrijft. De beschrijving is gebaseerd op de wijze waarop Bavinck scholastieke onderscheidingen toepast. Deze onderscheidingen heeft hij aangepast zodat zij toepasbaar zouden zijn bij hedendaagse problemen. Het laat in het bijzonder zien hoe Bavinck omgaat met de

onderscheidingen tussen de mededeelbare en onmededeelbare attributen van God, tussen de absolute en relatieve attributen van God, tussen de archetypische en ectypische kennis van God, tussen katafatische en apofatische theologie, en tussen begrijpen en kennen. Het hoofdstuk eindigt met de conclusie dat het gebruik door Bavinck van al deze onderscheidingen in de kern neerkomt op één centraal idee: God in zijn openbaring correspondeert met wie hij in zichzelf is, maar omdat de ontvangers van openbaring eindig zijn, omvat deze niet de volledige rijkheid van het wezen van God.

In deel III, waarin een analyse van de positie van Meyendorff wordt gegeven, wordt dezelfde structuur als in de beschrijving van de inzichten van Bavinck gevolgd. Het begin van deel III kent enige gedeelten ter introductie. In hoofdstuk III.2 worden verschillende onderliggende kenmerken binnen de theologie van Meyendorff onderscheiden. Deze hebben de wijze waarop Meyendorff is omgegaan met relatie tussen de verborgenheid van God en openbaring beïnvloed. Volgens Meyendorff was de overtuiging van de mogelijkheid en de realiteit van een eenheid met God de drijvende kracht achter de formulering van het ‘essentie-energie onderscheid’. Daarom wordt in het onderzoek eerst studie gedaan naar antropologische, soteriologische en Christologische premissen van Meyendorff. Deze premissen cirkelen rond één centraal idee: mensen kunnen in Jezus Christus participeren in God en hem, op een mystieke wijze, kennen.

In hoofdstuk III.3 worden de inzichten van Meyendorff ten aanzien van de verborgenheid van God behandeld. Als eerste wordt besproken wat Meyendorff met de absolute transcendentie van God bedoelt en hoe hij in de vroege kerk zoekt naar de wortels van dit idee. Meyendorff benadrukt dat de Oosterse traditie een onderscheiden karakter heeft. Hij contrasteert continue de Orthodoxe doctrine ten aanzien van de onkenbaarheid van de essentie van God met, wat hij noemt, het ‘Neoplatonisme’ en ‘Westers essentialisme’. In het onderzoek wordt daarnaast ook een analyse gegeven van de inzichten van Meyendorff ten aanzien van inter-relatie tussen katafatische en apofatische benaderingen. Er wordt een verklaring gegeven waarom negatie, in zichzelf, niet het laatste woord is in de apofatische benadering die Meyendorff gebruikt. Het is een stap die vooraf gaat aan de eenheid met God, die buiten de conceptuele processen plaats vindt. Meyendorff volgt de gevestigde christelijke traditie door impassibiliteit en onveranderlijkheid aan de goddelijke natuur toe te schrijven. Hoe Meyendorff deze attributen gebruikt in het beschrijven van de relatie tussen goddelijke essentie en personen, wordt in dit onderzoek weergegeven. Het laatste deel van het hoofdstuk legt uit hoe Meyendorff participatie in de goddelijke natuur opvat en hoe hij deze notie verenigt met het idee dat de goddelijke natuur totaal onmededeelbaar is.

Hoofdstuk III.4 bestaat uit twee delen, waarin een analyse wordt gegeven van de inzichten die Meyendorff heeft ten aanzien van de openbaring van God. Op de eerste plaats wordt een analyse gegeven van Meyendorffs personalistische opvatting van God, die zich uit zich in het gegeven dat Meyendorff de persoon prioriteert boven de natuur. Het onderzoek onderscheidt vier aspecten in de prioritering, zoals deze in de verschillende geschriften van Meyendorff naar voren komen. Het methodologische aspect beschrijft in welke orde de doctrine van God wordt benaderd en geleerd, namelijk van persoon tot natuur. Het ‘aspect van ervaring’ is verweven met het feit dat het christelijke geloof begint met een belijdenis van een specifiek persoon (de Zoon van God). De gelovigen komen niet met een ‘abstracte’ goddelijke natuur in contact, maar met de levende God, in drie personen. Het ontologische aspect is geworteld in de monarchie van de Vader - een doctrine die in het Oosten stevig is gevestigd sinds de Cappadociërs. Het laatste aspect is een existentieel aspect en houdt in dat de goddelijke personen zich in hun energieën kunnen openbaren zonder dat zij hun onkenbare natuur onthullen.

In de daarop volgende delen van het hoofdstuk wordt Meyendorffs doctrine ten aanzien van de goddelijke energieën gedetailleerder besproken. Het begint met een uitleg van wat Meyendorff bedoelt wanneer hij spreekt over goddelijke energieën in de context van intra-trinitarische relaties. Daarna wordt zijn concept van ‘de energieën van God *ad extra*’ in verschillende aspecten geanalyseerd. Ten eerste, Meyendorff identificeert externe energieën met het ongeschapen licht. Dit licht is uit het getransfigureerde lichaam van Christus gestraald en kan door de heiligen aanschouwd worden. Meyendorff benadrukt dat zo’n aanschouwing een transfiguratie van de gehele mens impliceert en tevens het overstijgen van begrenzungen van degeschapen faculteiten van de mens. Ten tweede, Meyendorff spreekt over externe energieën in termen van genade. In het onderzoek wordt besproken hoe Meyendorff verschillen waarneemt tussen het Oosterse en het Westerse concept van genade. Ten derde, externe energieën duiden op Gods leven, dat voor de mensheid, in Jezus Christus, toegankelijk wordt. Meyendorff gebruikt het concept van goddelijk leven als een antithese van het concept van emanatie om te benadrukken dat de Orthodoxe doctrine ten aanzien van openbaring niets te maken heeft met een onbewuste emanatie van God. Ten vierde, de doctrine ten aanzien van energieën komt op de voorgrond wanneer Meyendorff het heeft over de communicatie van de eigenschappen in Christus. Volgens Meyendorff is de goddelijke natuur niet betrokken bij de communicatie van de goddelijke eigenschappen naar de menselijkheid van Christus. Het is eerder zo dat goddelijke *energieën*, die van de goddelijke *persoon* van de Zoon komen, in de menselijke natuur van Christus binnendringen.

Gebaseerd op de daaraan voorafgaande analyse, wordt in hoofdstuk III.5 uitgeweid over Meyendorffs verstaan van de relatie tussen de essentie van God en zijn energieën. In tegenstelling tot Anna Ngaire Williams, die vasthoudt aan het idee dat de taal die Meyendorff gebruikt de suggestie kan wekken dat het mogelijk is om ‘het essentie-energie onderscheid’ als slechts conceptueel te beschouwen, wordt in het onderzoek aangetoond dat Meyendorff helder en ondubbelzinnig stelt dat het onderscheid echt is. Aan de andere kant wordt, in tegenstelling tot Torstein Tollefsen, die beargumenteert dat Meyendorffs ‘echte onderscheid’ in balans gebracht moeten worden met de uitspraken van Palamas, die aangeeft dat de energieën niet gescheiden worden van de essentie, gesteld dat Meyendorff zelf ook een dergelijke balans kent, omdat hij benadrukt dat de term ‘echt onderscheid’ op zichzelf niet afgedaan kan worden als een term die een scheiding in het wezen van God introduceert. Meyendorff betoogt helder dat de essentie van God en zijn energieën onafscheidelijk zijn, maar heeft moeite hun werkelijke eenheid te verklaren. Zoals in deel III.5.3 aangegeven, beperkt hij zich tot de ontkenning dat de goddelijke essentie en energie twee te scheiden entiteiten zijn, en definieert deze in plaats daarvan als twee onafscheidelijke modi van het ene wezen van God. Het hoofdstuk geeft verder een beschrijving van de doctrine van Meyendorff ten aanzien van de eenvoudigheid van God en hoe deze verenigbaar is met de pluraliteit van energieën en met het ‘essentie-energie onderscheid’.

In het concluderende deel van het onderzoek worden de inzichten van Bavinck en Meyendorff vergeleken en geëvalueerd. Er wordt beargumenteerd dat hun doctrines over God nauw gerelateerd zijn aan hun soteriologische interesses, die in de theologie van Bavinck als ‘zekerheid van geloof’ samengevat kunnen worden en in de theologie van Meyendorff als ‘zekerheid van ervaring’. ‘Zekerheid van geloof’ veronderstelt volgens Bavinck de ethische betrouwbaarheid van God, welke hij interpreteert als complete correspondentie tussen het wezen van God en zijn openbaring. Geloof zou daarom nooit zeker zijn als het zou toestaan dat God in zichzelf fundamenteel anders zou zijn dan wat hij heeft onthuld. In contrast hiermee vat Meyendorff verlossing op in termen van ervaring. Hij focust hierbij op de categorieën van deïficatie en eenheid met God. In het onderzoek wordt beargumenteerd dat Meyendorffs opvatting van mystieke eenheid zowel de onmededeelbaarheid van Gods essentie als de doctrine van Gods energieën noodzakelijk maakt.

In een vergelijking tussen Bavincks en Meyendorffs positie ten aanzien van de verborgenheid van God worden in het onderzoek belangrijke overeenkomsten waargenomen. Beide theologen geloven dat zonder openbaring God volledig verborgen is; dat een zaligmakende visie op de goddelijke essentie onbereikbaar is en dat zonde destructieve gevolgen heeft voor menselijke kennis en communicatie met God. De wegen van Bavinck en Meyendorff scheiden echter als het gaat om de opvatting van de essentie van God. Bavinck beargumenteert dat de goddelijke attributen gelijk zijn

aan de goddelijke essentie en op basis van hun creatuurlijke ectypes gekend kunnen worden. Dit in contrast tot de argumentatie van Meyendorff. Hij ontkent helder en herhaaldelijk de identificatie van de eigenschappen van God met zijn essentie en presenteert de essentie van God als het volkomen ontoegankelijke centrum van de Godheid. Meyendorff beargumenteert daarnaast dat God, zelfs in zijn energieën, verborgen is voor het logische intellect en alleen ‘per direct’ en door ervaring echt gekend kan worden.

Er komen ook overeenkomsten naar voren in de vergelijking tussen Bavincks en Meyendorffs inzichten ten aanzien van de openbaring van God: beide theologen gaan tot het uiterste om aan te tonen dat we in de openbaring God zelf ontmoeten; beiden trachten hun concepten ten aanzien van openbaring te bouwen op een trinitarisch fundament; beiden beweren dat goddelijke openbaring bewust en vrijwillig plaats vindt; beiden ontkennen duidelijk dat openbaring op enigerlei wijze effect heeft op de goddelijke essentie; beiden keren zich af van een Neo-Thomistische scheiding van natuur en bovennatuur. De verschillen tussen Bavinck en Meyendorff zijn echter ook significant. Ten eerste, er wordt in het onderzoek beargumenteerd dat zij het idee van goddelijke nederdaling op een verschillende wijze opvatten: volgens Bavinck duidt het op de noodzaak van een accommodatie van de openbaring van God aan de capaciteiten van mensen, terwijl het voor Meyendorff meer duidt op de extatische beweging van God, waardoor hij uit zijn ontoegankelijke essentie treedt en zichzelf een communiceerbare modus van bestaan oplegt. Ten tweede, terwijl Bavinck duidelijk het creatuurlijke karakter van openbaring benadrukt, beweert Meyendorff dat goddelijke energieën ongeschapen zijn en haar ontvangers in staat stelt om hun creatuurlijkheid te overstijgen. Ten derde, de twee theologen verschillen in de inschatting van de betrouwbaarheid van, of de daadwerkelijke aanvaardbaarheid van, het gebruik van redematies op basis van analogie. Ten vierde, terwijl Bavinck beargumenteert dat, als gevolg van de fundamentele verschillen tussen Schepper en geschapene, directe perceptie van God niet mogelijk is, staat Meyendorff hiermee in contrast. Hij beweert niet alleen dat onmiddellijke visie van God mogelijk is maar ziet het zelfs als het einddoel van het menselijk bestaan. Bavinck en Meyendorff verschillen in hun opvattingen over de beperkingen van de openbaring van God: Bavinck baseert zijn opvatting op een metafysisch axioma “*finitum non est capax infiniti*”, terwijl Meyendorff de beperkingen van de openbaring van God verbindt met de totale onmededeelbaarheid van de goddelijke essentie. Ten slotte wordt in het onderzoek uitgelegd hoe Bavinck en Meyendorff van elkaar afwijken in hun opvatting over de rol van menselijk taalgebruik en de rol van het intellect in de communicatie en in het ontvangen van de openbaring van God.

Het evaluerende hoofdstuk begint met een korte beschrijving van de inzichten van de auteur ten aanzien van de verborgenheid van God en zijn openbaring. De inzichten van Bavinck en

Meyendorff worden daarna geëvalueerd aan de hand van drie criteria: de handhaving van de onbegrijpelijkheid van God, de realiteit van de vereniging met God en de eenheid van God. Met betrekking tot de onbegrijpelijkheid van God wordt beargumenteerd dat Bavincks incidentele ontkenning van het kunnen kennen van God in zijn essentie de indruk wekt dat de essentie van God losgemaakt wordt van zijn onthulde karakter. Bovendien is het inconsistent met Bavincks eigen overtuiging dat de attributen van God identiek zijn aan de goddelijke essentie en deels gekend kunnen worden. Dergelijke problemen worden ook bij Meyendorff vastgesteld, wanneer hij ontkent dat de essentie van God gekend kan worden. In zijn theologie lijkt de goddelijke essentie te vervallen in een categorie, waarvan de inhoud door mensen niet waar te nemen is. Bovendien door sommige eigenschappen aan de essentie van God toe te schrijven (zoals impassibiliteit en onveranderlijkheid) overschrijdt Meyendorff zijn eigen apofatische begrenzingslijnen, die hij zichzelf in de behandeling van dit onderwerp opgelegd heeft.

Wat betreft het tweede criterium, Bavinck benadrukt de asymmetrie in de communicatie tussen God en mensen (God komt naar ons toe in ons creatuurlijke bestaan, terwijl wij niet opgeheven worden in een bovennatuurlijk gebied) en dat heeft tot gevolg dat hij zich bijna exclusief focust op de activiteiten van God in ons, terwijl zijn opvatting over onze participatie, met betrekking tot de verlossing, in de goddelijke natuur niet helder is. Meyendorff legt zijn inzichten ten aanzien van participatie in God duidelijker en gedetailleerder uit. Echter, in de theologie van Meyendorff is participatie in God, ten minste in haar ultieme vorm, niet te onderscheiden van de nauwe vervlechting tussen mensen en goddelijke energieën, dit als gevolg van zijn realistische exegese en nadruk op de mystieke eenheid van God en de mens. Bovendien, doordat Meyendorff sceptisch is over de kennis en taal van de mens als deze betrekking heeft op de eenheid met God in zijn energieën, wordt de cognitieve en verbale inhoud van openbaring afgezwakt.

Wat betreft het laatste criterium, wordt in het onderzoek geconcludeerd dat, terwijl Bavinck de eenheid van God sterk benadrukt, zijn doctrine van de goddelijke eenvoudigheid niet zonder problemen is. In het bijzonder blijft het onduidelijk hoe zijn onderscheid tussen de noodzakelijke wil van God, waarmee God zichzelf wil, en zijn vrije wil ten aanzien van schepselen kan worden verenigd met de identificatie van de complete wil van God met zijn wezen en met Bavincks overtuiging dat God met één en dezelfde eenvoudige daad zichzelf en de schepselen wil. In de benaderingswijze van Meyendorff wordt de vrijheid van God in relatie tot zijn schepping op een meer bevredigende wijze uitgelegd, maar haar zwakte ligt in een gebrek aan duidelijke verbindingspunten tussen de essentie van God en zijn energie. Alhoewel Meyendorff beweert dat de essentie van God en zijn energie onafscheidelijk zijn, zou zijn pleidooi dwingender zijn als hij zou

hebben aangetoond op welke specifieke wijzen deze twee modi van het wezen van God verenigd zijn.